

MORMÎNTUL CU OFRANDĂ DE MOLUȘTE (SECOLUL VIII E.N.) DESCOPERIT LA ALBA IULIA — „STAȚIA DE SALVARE”

ALEXANDRU V. GROSSU, MIHAI BLĂJAN, DAN BOTEZATU

1. OBSERVAȚII ASUPRA OFRANDEI

Îndirea mistico-religioasă a colectivităților umane de odinioară considera cimitirul un „sal” sau o „casă ceremonială a Morții”. Complexul funerar cuprindea sepulturele membrilor comunității, care, părăsind viața activă unul după altul și generație după generație, pornesc pe drumul fără întoarcere spre noua „locuință”, amplasată în „locul de odihnă veșnică”. Organizarea „casei” noi se realiza sub acțiunea rigidă a credințelor ancestrale „într-o supraviețuire post-mortem”, a unei existențe în altă lume, în care defuncții vor continua să practice activități specifice¹.

Semnificația religioasă a sepulturelor și credința într-o „supraviețuire personală”, potrivit căreia defuncții continuă activitatea din timpul vieții după moarte², se manifesta prin grija deosebită avută pentru înmormintarea corpului³. Supraviețuirea „spirituală”, explicată prin post-existența sufletului în urma desprinderii de trup, se reflectă în unele morminte prin poziția în care era așezat mortul, ritualul și practicile funerare, obiectele existente în inventarul funerar și resturile de ofrandă alimentară oferite ca „hrană pentru Moarte”⁴.

Cercetările noastre din ultimele două decenii au dezvelit un număr impresionant de morminte, datate din preistorie pînă în evul mediu timpuriu. O parte din aceste complexe funerare conțin resturi bogate de ofrandă, de origine animală. Astfel, mormîntul de incinerare în urnă cu capac din Hallstatt, descoperit la Mediaș, în 1978, pe lingă

osemintele umane calcinate, conținea și resturile ofrandei mortuare încinerate împreună cu defunctul. Acestea sînt ilustrate de un fragment dintr-o falcă inferioară, respectiv peretele extern al mandibulei la nivelul molarilor, și trei resturi din diafizele unor oase lungi ale unui animal cu talia mare, identificat probabil cu un bovid sau calalin⁵.

Săpăturile arheologice efectuate la Șpălnaca — „Șugud”, în aria cimitirului prefeudal (secolele VI — VII e.n.) au dezvelit două morminte de proporții impresionante, care adăposteau resturile inhumate ale defuncților și cite un schelet de cal, sacrificat ritual la moartea călărețului. Animalele echipate cu harnașamentul obișnuit (căpăstru, șa, scărițe etc.) erau însoțite în mormînt de armele defunctului. Asemenea practici funerare aparțin unui grup de așari pătrunși pe valea Mureșului spre muntele de sare de la Ocna Mureș, care s-a suprapus peste populația locală din Șpălnaca și satele vecine⁶.

Mormintele de incinerare de la Berghin (secole VII — VIII e.n.) au ofrandă alimentară reprezentată prin resturi osoase de animale arse (bovine, porcine, ovine, păsări domestice), în timp ce femeile inhumate în prima jumătate a secolului al IX-lea erau însoțite de jumătăți sau chiar schelete întregi de ovine, depuse deasupra defunctei, în groapa sepulcrală⁷.

În mormintele de inhumare feudale timpurii (secolele IX — X) dezvelite la Alba Iulia — „Stația de salvare” (1980 — 1981) s-au găsit părți (picioarele, porțiunile

din coloana vertebrală și capul) sau schelete de animale și mai ales păsări domestice, depuse simbolic în mormint. Se remarcă frecvența resturilor de bovine, ovine, porcine, dar și a galinaceelor atestate prin ouă și schelete întregi. La acestea se adaugă și porțiuni de cai sacrificați ritual, prezente în două morminte de înhumatie. Lingă osemintele fragmentate ale animalelor sacrificate la ospățul funerar, s-au depus și cuțitele care au servit la înjunghierea acestora, precum și una sau două oale pline cu băutură sau fiertură de carne⁸.

2. DESCRIEREA DESCOPERIRII ARHEOLOGICE

Dintre descoperirile cele mai interesante semnalate în cimitirul feudal-timpuriu de la Alba Iulia — „Stația de salvare”, situat la nord-vest de oraș, prezentăm un mormint de incineratie din secolul VIII e.n., cu ofranda alcătuită din moluște.

Mormintul 456. Urnă de incineratie. Adâncimea 0,30 m. Groapa ovală (0,60 × 0,70 m) avea pe laturile de nord și vest un strat alcătuit din 220 cochilii de melci. În partea centrală a mormintului s-au găsit 58 așchii din oase umane calcinate, de culoare albă sau vineție și fragmente din urnă. Studiul antropologic al osemintelor a determinat două fragmente mari, șase porțiuni mijlocii și 20 așchii mici. Dacă partea cefalică rămâne nereprezentată, în schimb scheletul postcranian este atestat printr-un fragment diafizar de femur și mai multe resturi mici din diafizele oaselor humerus și tibii. Dimensiunile reduse ale osemintelor, în majoritate reprezentate prin așchii ale unor oase lungi, pledează pentru atribuirea mormintului unui copil cu vîrsta de 6—7 ani (*infans I*).

Din mormint s-au recuperat patru fragmente mici aparținătoare peretelui unei căni (?) romane, cu pasta nisipoasă cenușiu-negricioasă. Urna spartă, cu fundul și partea superioară lipsă, păstrează 19 fragmente din pereții jumătății inferioare a oalei. Modelat la roată rapidă din pastă nisipoasă, degresată cu

pietricele și pachte de mică, vasul este ars oxidant incomplet, avînd culoarea neagră la interior și brun-cărămizie la exterior. Atenuarea asperităților pereților s-a realizat prin îmbăierea oalei într-o soluție de lut fin, care acoperă suprafața exterioară sub forma unui strat subțire de angobă. Pe pereții interiori se disting caneluri largi imprimate în timpul executării la roată. Nu s-a putut restaura partea inferioară a oalei.

Cercetarea formei cochiliilor depuse în groapa sepulcrală a permis determinarea a două specii distincte de moluște. Majoritatea exemplarelor aparțin speciei *Cepaea dacica* (Grossu și Bădărău) și reprezintă un gasteropod pulmonat care trăiește și astăzi în zona de silvostepă, populînd crîngurile, grădinile și livezile cu o umiditate relativ ridicată (fig. 1). Molusca aparține unei specii comune răspîndită îndeosebi în partea răsăriteană a Europei (Austria, Ungaria, România, Ucraina) și mai rar în Peninsula Balcanică. Ea apare încă de la sfîrșitul Pliocenului și se întîlnește în depozitele cuaternarului aflate pînă la 700 m altitudine. Cochilia melcului, ca formă dar nu și ca dimensiune, se aseamănă mult cu a speciei *Cepaea vindobonensis* (C. Pfeiffer).

Gasteropodul depus în mormint populează un areal mai larg în România și prezintă cîteva caractere deosebite față de cele cunoscute astăzi. Exemplarele debile au dimensiunea mult mai mică comparativ cu dimensiunile normale ale speciei *C. vindobonensis* și corespund unor condiții mai vitrege de temperatură și umiditate. Ele sînt forme care s-au dezvoltat sub acțiunea unui climat de secetă îndelungată și vreme răcoroasă. Condițiile topo-climatice pot avea o reprezentare de moluscă locală, care trăiește în zone limitate, întîlnită și azi, dar condiționată de aceleași modificări morfologice. Spre deosebire de *C. vindobonensis*, această nouă specie, numită *Cepaea dacica*, are anatomia aparatului de reproducere cu totul deosebită. Deși în mormint au fost găsite numai cochilii asemănătoare cu cele actuale, acestea sînt larg răspîndite în regiunea respectivă.⁹

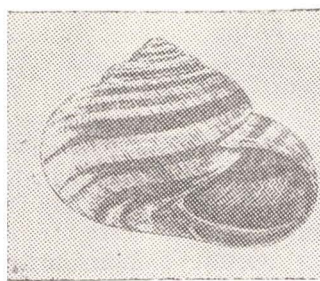

Fig. 1

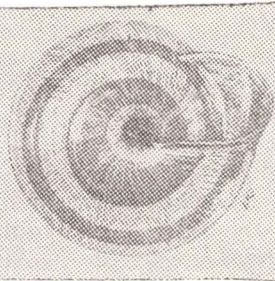

Fig. 2

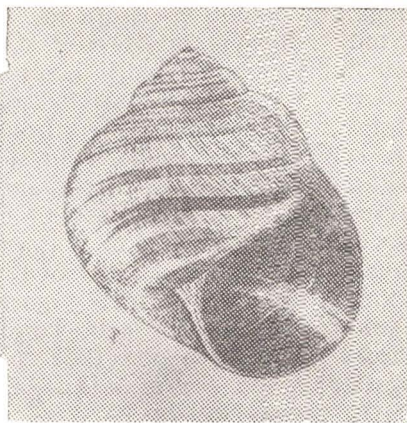

Fig. 3

Gasteropodul *Cepaea* putea servi pentru consum, deși în anumite regiuni este comestibil și astăzi, fără a avea o întrebuințare prea mare.

Cea de-a doua specie, ilustrată de *Helix lutescens* (Zgl.) Rossmässler reprezintă un gasteropod pulmonat găsit numai sub forma unor resturi de cochilii fragmentate. Și această moluscă este o specie terestră de silvostepă, dar preferă să trăiască și în zonele de luncă și pădure (fig. 2). Fiind comestibil, gasteropodul este căutat de contemporanii noștri pentru a fi utilizat în alimentație.

Așadar, *Helix lutescens* și *Cepaea dacica* coabitează în același areal geografic și este posibil ca cele două specii de moluște să fi servit ca hrană populațiilor locale, în condiții climatice vitrege.

3. CARACTERIZAREA GENERALĂ A MORMÎNTULUI ȘI INVENTARULUI

Descoperirea prezentată mai sus cuprinde un mormint de incinerare din secolul VIII e.n., aparținător unui cimitir mai mare, semnalat la nord de oraș, în vecinătatea așezării prefeudale contemporane. Resturile osoase depozitate în urnă provin din scheletul postcefalic al unui copil din grupa de vîrstă infans I. Ofranda depusă în groapa sepulcrală cuprinde o grămăjoară din cochilii de melci, alcătuite din speciile *Cepaea dacica* și *Helix lutescens*. Cele două grupe de gasteropode pulmonate silvicole sau de crîng populau zonele de luncă și pădure întîlnite în regiunea de silvostepă din împrejurimile așezării de la Alba Iulia. Exemplarele așezate cu grijă în semi-

cerc, lingă urna depusă în groapa sepulcrală, se caracterizează prin striajuni accentuate și dimensiunile cochiliei mai mici, datorită influenței unui climat arid, lipsit de precipitații. Culese în timpul verii, gasteropodele erau utilizate ca hrană de către populația așezării prefeudale și feudale timpurii din regiune. Depozitarea cochiliilor de melci în mormint argumentează caracterul de ofrandă alimentară a jucerării a moluștelor¹⁰.

4. IMPORTANȚA MOLUȘTELOR ÎN VIAȚA ECONOMICĂ ȘI SPIRITUALĂ A COLECTIVITĂȚILOR UMANE

Încă din paleolitic, moluștele au jucat un rol important în viața și civilizația umană¹¹. Ele au fost folosite, mai ales în neolitic, ca aliment, după cum ne dovedesc numeroasele grămezi de scoici întîlnite în apropierea țărmurilor în diferite continente ca Asia (Japonia), Europa (Anglia, Franța) și S.U.A. Dimensiunile impresionante ale acestor grămezi ajung uneori la sute de metri lungime și 8—10 m lățime, în timp ce înălțimea lor atinge mărimea unor adevărate coline. Informațiile furnizate de unii autori, dintre care remarcăm pe P. H. Fisher¹², ne demonstrează că și astăzi, în unele țări insulare, hrana de bază a locuitorilor constă din diferite specii de moluște. Dar, odată cu întrebuințarea moluștelor ca aliment, din cochiliile acestora s-au confecționat diverse obiecte: nasturi, cuțite, vîrfuri de lance și săgeți, sape etc. De aceea, Biroul Ethnologic din S.U.A. a organizat cercetări speciale privind

legătura omului preistoric cu moluștele. Studiile lui Vivian Abren¹³ și mai ales ale lui Williams Henry Holmes¹⁴ aduc contribuții valoroase privind rolul acestora ca aliment, materie primă folosită la confecționarea podoabelor sau în utilizări practice. Deseori, acești autori amintesc întrebuintărea moluștelor ca *obiecte de cult*. Chiar și azi, în viața religioasă budistă din India și Insulele Iava, după cum afirmă W. Adams¹⁵, gasteropodul *Xancus pyrum* L. este considerat o *scoică sfântă* și, ca obiect de cult, reprezintă „*una din emblemele zeului Krishna*”.

Un interes arheologic deosebit îl are și utilizarea unor specii de moluște la confecționarea *obiectelor de podoabă*: pandantive, coliere, brățări, mărgelile etc. R. Tucker Abbott¹⁶ atrage atenția asupra lui *Cypraea cassis rufa* L., o specie foarte frumoasă de gasteropod din oceanele Indian și Pacific, găsită în peșterile din Franța, în locuri preistorice Cro-Magnon. De asemenea, *Cypraea tigris* L. (ghiocul) din zona indo-pacifică este semnalată în săpăturile arheologice preistorice din Anglia. Exemplele de acest gen sînt numeroase și prezența unor asemenea scoici în complexele arheologice indică locul de origine și drumul parcurs de popoarele preistorice în cursul invaziilor lor în Europa.

Pe teritoriul României, săpăturile arheologice efectuate în ultimele patru decenii au scos la iveală numeroase dovezi ale utilizării moluștelor ca hrană a colectivităților umane, pentru confecționarea obiectelor de podoabă și a unor unelte.

Utilizarea gasteropodelor și a lamelibrachiatorilor ca aliment este atestată în așezările neolitice, din epoca bronzului, Hallstatt și chiar prefeudale și medievale timpurii, situate de-a lungul rîurilor curgătoare sau în apropierea bălților. Astfel, cercetările întreprinse de Corneliu N. Mateescu în așezările neolitice de la Vădastra (1946, 1948 și 1954) și Crușovu (1955) din Oltenia au identificat specii de gasteropode marine destinate confecționării podoabelor sau ornamentelor¹⁷. De asemenea, descoperiri de moluște semnalăm în așezările neolitice timpurii de la Cluj — „Gura Baciului”¹⁸

și Iclod¹⁹ (jud. Cluj) sau în aria celor neo-eneolitice (cultura Petrești) de la Tirnava — „Palamor”, Mediaș — „Gura Cimpului”, Șona, Alba Iulia — „Lumea Nouă” etc. în Transilvania²⁰ și Hăbășești, Valea Lupului etc. din Moldova²¹, în siturile din epoca bronzului sau hallstattiene de la Mediaș — „Cetate”, Blaj — Petrisat²² etc. Prezența acestor moluște în satele prefeudale și feudale timpurii este dovedită cu prilejul investigațiilor de la Alba Iulia — „Cetate”, unde, într-o locuință din secolul al XI-lea, a apărut un fragment din valva unei moluște de origine indo-pacifică din specia *Haliothis* sp.²³. Alte descoperiri semnalăm la Simiclăuș — „Răstoci” (secolele V — VII)²⁴ și Războieni — „Valea Socșoara” (secolele X — XII), de unde provin numeroase scoici din specia bivalvului *Unio crassus batavus*²⁵.

Transformarea cochiliilor de moluște în obiecte de podoabă este o îndeletnicire frecventă a artizanilor preistorici, mai ales în neolitic și eneolitic. Cel mai grăitor exemplu este oferit de numeroase piese de podoabă aflate în cimitirul de înhumăție din faza I a culturii Boian, dezvelit la Cernica, lângă București. Aici s-a constatat că podoabele din morminte erau lucrate din scoici aparținând uneori mai multor specii. Astfel, cochiliile întregi de moluște din specia *Ortrea edulis* „*prevăzute cu două sau mai multe orificii pentru a fi cusute pe îmbrăcămintele sau alinate pe piept s-au găsit pe clavicule, omoplatul stîng sau pubis*” în unele gropi sepulcrale²⁶.

Brățările, de dimensiuni mici și mari, cuprind 20 piese lucrate din cochiliile unor moluște vii, și două provin din valve fosile. Podoabele din prima grupă aparțin speciei *Pectunculus pilosus* sau *bimaculatus*. Prelucrate prin șlefuire și lustruire, ele erau purtate cîte una sau mai multe pe unul ori pe ambele brațe.

Salbele depuse în jurul gitului, pe centura taliei (piept, bazin), se compuneau din cochiliile speciilor *Spondylus gaederopus*, *Ostrea* și *Dentalium*, înșirate pe unul sau două fire de ață. Se semnalează și plăcuțe cu două sau patru orificii adunate în salbe și peste 90 mărgelile de *Spondylus*²⁷.

Scheletele eneolitice descoperite la Decea Mureșului²⁸ și Copșa Mică²⁹ purtau pe șolduri șiraguri de mărgelile confecționate din fragmente de scoici din specia *Unio sp.* De asemenea, șiragurile de mărgelile depuse în mormintele feudale timpurii (sec. IX — X) de la Deva³⁰, Alba Iulia³¹, Gimbaș³² etc. cuprind și scoici fosile sau actuale din speciile *Spondylus sp.*, *Ostrea sp.* și mai ales *Cypraea moneta* și *Cypraea sp.*

5. SEMNIFICAȚIA SIMBOLICĂ ȘI CARACTERUL PĂGIN AL OFRÂNDEI DE MOLUȘTE

Utilizarea moluștelor și în special a gasteropodelor ca ofrandă este mai rară. De aceea, în prezent nu cunoaștem în mormintele prefeudale (sec. VII — IX) din Transilvania ofrande de moluște depozitate în groapa sepulcrală, cu funcția de aliment, necesar hrănirii defunctului în lumea de dincolo de mormint. În stadiul actual al documentației, considerăm că mormintul 456 dezvelit la Alba Iulia reprezintă o *descoperire unică* în spațiul geografic intracarpatic³³.

În ceea ce privește semnificația simbolică a moluștelor, cercetarea bibliografiei de specialitate ne oferă informații interesante. Gilbert Durand atribuie scoicii semnificația de refugiu, ascunzătoare³⁴. Melcul este considerat un simbol lunar privilegiat, care, prin cochilia sa, intruchipează aspectul acvatic al fecundației și atributul feminin al sexualității. Cochi-

lia spiralată înfățișează simbolul „universal al temporalității”, al „permanenței ființei în decursul fluctuațiilor în schimbare”, semnul „echilibrului în dezechilibru, al ordinei, al ființei în sinul schimbării”³⁵.

Oricare ar fi însă semnificația simbolică a prezenței moluștelor în mormintul prezentat, de ofrandă alimentară sau de semn al supraviețuirii ființei copilului incinerat, în ciuda schimbărilor continue survenite în timp și spațiu, această practică aparține ritualului de înmormintare păgîn.

6. CONCLUZII

Prin urmare, ofranda de gasteropode găsită în mormintul prefeudal de la Alba Iulia constituie o descoperire unică prin noutatea ei, care permite precizarea unui nou tip de sacrificiu funerar, cu caracter alimentar. Descoperirea aduce în discuție importanța moluștelor în domeniul economic și subliniază semnificația simbolică a acestora în viața spirituală a colectivităților umane, răspindite de-a lungul vremii pe diverse coordonate geografice ale globului. Ea contribuie la cunoașterea unor practici rituale, cu rosturi funerare, îmbrățișate de purtătorii credințelor uranio-solare păgîne și ai incinerăției în perioada de constituire a primelor formațiuni statale pe teritoriul României, în vremea conviețuirii populației locale românești cu grupurile slavo-avare statornicite în spațiul intracarpatic transilvănean.

NOTE

¹ Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, București, 1980, p. 9.

² Ibidem.

³ Ibidem, p. 7.

⁴ Ibidem, p. 9.

⁵ M. Blăjan, D. Botezatu, D. Comșa, *Mormintul de incinerare hallstattian de la Mediaș (jud. Sibiu)*, în „Apulum”, XXIV, 1987, p. 49.

⁶ Cercetările au fost executate în anii 1976 și 1979, de către D. Protase și M. Blăjan (M. 19 și M. 37).

⁷ Săpături inedite efectuate în anii 1977 — 1979, de către M. Blăjan.

⁸ Cercetarea arheologică de la Alba Iulia (1980 — 1981) a fost efectuată de Mihai Blăjan (Muzeul Unirii, Alba Iulia), determinarea resturilor de moluște s-a încredințat prof. dr. Alexandru V. Grossu (Facultatea de Biologie, București), iar studiul antropologic al resturilor osoase incinerate

aparține antropologului Dan Botezatu (Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași).

⁹ Al. V. Grossu și A. S. Bădăraș, *A new species of the genus Cepaea Held. 1837: Cepaea Dacia n.sp. (Gastropoda, Helicidae)*, în „Revue Roumaine de Biologie”, Série de biologie animale, tom. 35, nr. 1, București, 1990, p. 3—7.

¹⁰ Una din maladiile de vară care ar fi provocat decesul copilului ar putea fi dezineria (diareea), survenită în urma consumării apei infectate, din care cauză se înregistrează și azi circa 75% din cazurile de îmbolnăvire infantilă cu sfârșit tragic. Opinia aparține medicului primar dr. Viorel Moraru de la Maternitatea din Lupeni, căruia îi mulțumim pentru sugestie și pe această cale.

¹¹ Al. V. Grossu, *Gastropoda Romaniae*, I, Editura Litera, București, 1986, p. 1—524 și în special, p. 100—108 (Valorificare și importanță economică).

¹² P. H. Fischer, *Rôle de coquillages dans les premières civilisations humaines*, in „Journal Conchyologie”, 39, Paris, 1949, p. 82–98.

¹³ Vivian Abren, *Mollusca and Man*, in „Of Sea and Shore”, 5 (3), 1923–1930, Washington, 1974, p. 123–130.

¹⁴ Williams Henry Holmes, *Art in Shell of the Ancient Americans*, in „Of Sea and Shore”, vol. 5, 93; vol. 6, 185; vol. 7, 105, 113; vol. 8, 31–32, 111, 229–230, 254; vol. 9 (1), 49, (2), 113, Washington, 1974–1979.

¹⁵ W. Adams, *Faune de Belgique. Mollusques*, tom. 1 (*Mollusques terrestres et dulciacoles*), Bruxelles, 1960, p. 402.

¹⁶ R. Tucker Abbott, *American Seashells*, New York, 1955, p. 511.

¹⁷ Protopopescu Pake, Mateescu C., Al. V. Grossu, *Formation des couches de civilisation de la station de Vădastra en rapport avec le sol. La faune malacologique et le climat*, in „Quartär”, vol. 20, 1969, p. 135–162; Vezi și Al. V. Grossu, *Considerații paleofaunistice și biogeografice asupra moluștelor găsite în săpături arheologice și în straturi de loess*, in „MCA”, III, București, 1957, p. 374 sq; Corneliu N. Mateescu, *Săpături arheologice la Crușova*, in „MCA”, III, p. 104, notele 1–2, p. 11.

¹⁸ Olga Nekrasov, *Studiul osemintelor umane și al resturilor de paleofaună, descoperite în mormintul neolitic de la Cluj – „Gura Baciului”, datînd din cultura Criș*, in „Apulum”, V, 1964, p. 28; vezi și N. Vlăsa și Attila Palkó, in „Apulum”, V, 1964, p. 13.

¹⁹ Informații amabile oferite de Gheorghe Iazarovici (Cluj-Napoca), căruia îi mulțumim și cu această ocazie.

²⁰ Cercetări de suprafață efectuate în anii 1973–1980, de către M. Blăjan.

²¹ Vladimir Dumitrescu și colab., *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 606. Vezi și Al. V. Grossu, *Moluștele găsite în diferite gropi la Hăbășești, in Hăbășești. Monografie arheologică*, p. 605; idem, *Considerații paleoecologice și paleoclimatice pe baza gasteropodelor găsite în săpăturile arheologice de la Mitoc (Malul Prutului)*, in „MCA”, 6, 1960, p. 19; idem, *Interpretarea unor resturi de moluște din Rumelianul I și II din Cuina Turcului*, in „SCIV”, 21, 1970, 1, p. 45–47. În jurul pieptului unui schelet chirchit, înhumat într-un mormint din cultura Cernavodă (perioada de tranziție de la neolitic spre epoca bronzului), s-au aflat „cîteva cochilii de melci *Columbella neperforata*”. Cf. D. Bărciu, Sebastian Morintz și P. Roman, *Săpăturile de la Cernavodă*, in „MCA”, VI, 1959, p. 103.

²² Periegeze și săpături arheologice întreprinse în anii 1973–1974 și 1976, de către M. Blăjan.

²³ Descoperită în primăvara anului 1986 de M. Blăjan, piesa a fost determinată, ca și celelalte exemplare de moluște provenite din diferite așezări, de către prof. dr. Alexandru V. Grossu. Vezi și Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogetia*, București, 1967, p. 289, fig. 171, 23 și p. 325 („trei ghiocuri mărunte, întregi” din sec. XII). În locuințele dezvelite la Dridu s-au recoltat 24 moluște, aparținătoare scoicii de râu (*Unio sp.*) și gasteropodelor *Cepaea vindobonensis* Pfeiffer și *Helix pomatia* L. (melcul). Zeci

de cochilii de *C. vindobonensis* s-au recoltat din B 2/1957 și cite una-două exemplare provin din B XI/1957, B XVII/1960, B 3 și B X/1956. Cf. Olga Nekrasov și S. Haimovici, *Studiul resturilor osoase de animale descoperite în așezarea feudală timpurie de la Dridu*, in Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 204–212, 215–217 și 224.

²⁴ Săpături sistematice executate în anii 1973, 1975, 1977–1979, de către M. Blăjan.

²⁵ Cercetări întreprinse în anii 1989–1990, de către M. Blăjan.

²⁶ Gh. Cantacuzino, in „SCIV”, 18, 1967, 3, p. 377–400 și notele 46–56, p. 391, fig. 8, 3–4 și 8, 2; Gh. Cantacuzino și Sebastian Morintz, *Die jungsteinzeitlichen Funde in Ceruica (Bukarest)*, in „Dacia”, N.S., VII, 1963, p. 83–85 (semnificația ofrandelor).

²⁷ Ibidem, p. 70 și 71, fig. 27, 1, 9–10; p. 72 și 73; fig. 28, 16–17; 20–24 și p. 74–75. Gh. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 391, fig. 11 A/1–5, 9, 13; 11 B/4, 6, 8, 15 (*Spondylus*).

²⁸ Șt. Kovács, *Cimitirul eneolitic de la Decea Mureșului*, in „Anuarul pe anii 1928–1932”, partea I, Cluj, 1932, p. 89–10., fig. 1, 2–3, 5; fig. 2, 2–4; fig. 10, 3; fig. 12; fig. 15, 4 etc.

²⁹ Descoperire inedită (1973).

³⁰ Descoperiri inedite (Muzeul Județean Hunedoara–Deva).

³¹ Săpături executate în anul 1990, de către M. Blăjan.

³² Roska Márton, *Adatak a magyarorszag erdelyi honfoglalásához* (extras), p. 260, fig. 21–22, 24–25 (*Cypraea*) și 23 (*Murex?*); vezi Nagy Géza, *La conquête de Transylvanie et les trouvaies*, in „AÉ”, uj f., XXXIII, 1913, p. 268–275 și 293–294; Herepei Károly, *A gömbösi répvándorláskori sirrol*, in „AÉ”, uj f., XV, 1895, f. 426–430.

³³ O descoperire asemănătoare a fost semnalată, cu trei decenii în urmă, la Ciumbud–„Podireu”. Aici, în vecinătatea unei străchini și a unui virf de lance de fier, s-a ivit o pată elipsoidală, cu diametrul de 0,50 m, pe care s-au aflat oase de craniu și bazin, mărunte și calcinate. „Pe această pată au apărut și extrem de multe cochilii de melci, pe cînd în jur și în întreaga săpătură – acestea lipseau cu desăvîrșire”. Această descoperire încadrată în epoca scitică (sec. VI – V î.e.n.) a fost „considerată ca o depunere rituală”. Cf. A. Dankanits și I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbud*, in „MCA”, VI, 1959, p. 612–613; St. Ferenczi, *Cimitirul „scitic” de la Ciumbud (I)*, in „ActaMN”, II, 1965, p. 104. Tot la Ciumbud, unele morminte de înhumare scitice aveau în componența inventarului valve de scoici (M II, bărbat) din specia *Unio pictorum* (Ibidem, p. 91 și 93) și (M XIV, femeie) – cochilii de scoici din genul *Unio* (Ibidem, p. 101–102), așezate între cotul stîng și cutia toracică sau lîngă cotul drept. De asemenea, o femeie (M III) purta la gît un șirag mic „din cochilii de melcișori, o mărgea din fier și altele din pastă vitroasă” (Ibidem, p. 91, fig. 8, 3).

³⁴ Gilbert Durand, *Structurile antropologice ale imaginărilor*, Editura Univers, București, 1977, p. 390; Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 298, nota 37.

³⁵ Ibidem, și p. 11; Gilbert Durand, *op. cit.*, p. 391.